

Зацепіло В.Є.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ (1921–1923 РР.)

У статті висвітлюється надання гуманітарної допомоги США Радянській Росії через Американську адміністрацію допомоги (АРА) у 1921–1923 рр. Сполучені Штати, починаючи з Першої світової війни, використовували напівдержавні благодійні організації для надання гуманітарної допомоги. Через відсутність дипломатичного визнання радянського уряду Сполученими Штатами, залучення АРА як напівдержавної організації було єдиним засобом проведення гуманітарної діяльності під час голоду в радянській Росії 1921–1923 рр.

Автором також аналізуються Ризькі домовленості 1921 р. щодо умов надання гуманітарної допомоги АРА у Радянській Росії. АРА зберігала автономність організації, мала право зупинити надання допомоги у випадку порушення договору радянською стороною та зобов'язувалась утримуватись від політичної чи комерційної діяльності. Радянський уряд міг проводити обшуки та вислання працівників АРА у випадку протиправної діяльності, а також розміщував страховий депозит у банку Нью-Йорка. Допомога під час голоду згідно угод мала надаватися дітям та хворим.

Наголошується, що під час надання американської гуманітарної допомоги протягом 1921–1922 рр., АРА користувалося привілеями та імунітетом на території Радянської Росії, зокрема у фінансово-економічній та транспортній сферах. Подальші зміни відносно початкових умов Ризького договору були зумовлені практичними потребами забезпечення населення постраждалих регіонів. Розширення допомоги відбувалося як в кількісному відношенні, так і в якісному. Крім виділення додаткових коштів, гуманітарна діяльність поширювалася на нову категорію населення – дорослих, що означало потребу в збільшенні фінансування. Співробітництво розширювалось й у видах допомоги, зокрема додавалися медичні поставки, одяг тощо.

Встановлено, що згортання заходів із боротьби проти голоду в Радянській Росії в 1922–1923 рр. відбувалося одночасно обидвома сторонами, як АРА, так і радянським урядом. Підкреслюється, що припинення діяльності АРА супроводжувалося втручанням радянських органів влади у розподілення допомоги та порушенням фінансових і транспортних привілеїв АРА. Проте АРА дотримувалась тактики поступового відступу, що полегшувало процес згортання гуманітарної діяльності.

Ключові слова: Американська адміністрація допомоги, АРА, голод 1921–1923, Герберт Гувер, США, радянська Росія.

Постановка проблеми. Радянський уряд, з яким союзними державами велися перемовини щодо постачання продовольства, як і країнам Європи та деяким національним окраїнам Росії, не зміг запобігти голоду, що тривав з особливою силою у 1921–1923 рр. Небезпека для контролю більшовицького уряду над країною та нездатність власними силами пом'якшити голод вели до потреби отримання Радянською Росією допомоги від капіталістичних держав, перш за все, США.

Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration, поширене вживання – АРА), створена в 1919 р. й очолювана майбутнім 31-м президентом США Гербертом Гувером, була покликана вирішити труднощі в транспортуванні та розподіленні допомоги від

Сполучених Штатів серед держав Європи. Для радянсько-американських відносин це була надзвичайна можливість взаємодії різних політичних та економічних систем.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У історіографії найбільш докладно досліджувана проблематика представлена у працях американських вчених. Зокрема, варто виокремити роботи офіційного історіографа АРА Г. Фішера [11], статистиків Ф. Серфейса та Р. Бленда [15], а також Б. Вайзмена [19, 20]. Окремі аспекти інтервенції США та їхніх союзників у Першій світовій війні до Росії розкрито в наукових дослідженнях Е. С. Брауна [9], Таруна Ч. Босе [8], Ч. М. Едмондсона [10], Б. Родса [14], Б. Патенауда [13], а також у публікаціях сучасних українських істориків

проф. О. Даниленко [1], В. Погромського [7] та Т. Михайловського [6].

Наукова актуальність визначається розглядом конкретної присутності, діяльності та взаємодії іноземної місії з державними структурами щодо питань продовольчої та іншої допомоги постраждалому населенню. Для відновлення та відбудови України після російської агресії є важливим дослідження можливостей залучення іноземної допомоги країнами, що потрапили у скрутне соціально-економічне становище.

Джерельну базу дослідження складають офіційні документи та збірки дипломатичного листування. Серед них томи, опубліковані в офіційному виданні «Зовнішні відносини Сполучених Штатів» (FRUS) [12] та два томи з «Повного зібрання творів» В. Леніна, які охоплюють досліджуваний період [4, 5]. До парламентських документів та актів Державного законодавства відносять «The Congressional Record» (CR) [16, 17, 18], які є офіційними протоколами засідання обох палат засідань США.

Формулювання цілей статті. Метою статті є висвітлити перебіг надання гуманітарної допомоги АРА Радянській Росії у 1921–1923 рр., зокрема простежити розширення і згортання гуманітарної діяльності АРА.

Виклад основного матеріалу. Відсутність торгівельних та дипломатичних відносин США з Радянською Росією не заперечувала можливості проведення гуманітарної діяльності з боку Сполучених Штатів, яка відповідала їхньому зовнішньополітичному та економічному курсу. На президентських виборах у Сполучених Штатах 1920 р. перемогу здобув Воррен Г. Гардінг, що вступив на посаду в березні 1921 р. Посаду міністра торгівлі в адміністрації В. Гардінга зайняв Г. Гувер, що мав схожі погляди на політику щодо більшовицького уряду із держсекретарем Ч. Х'юзом. Гербертом Гувером було підтримано негативну відповідь держсекретаря від 25 березня 1921 р. у відповідь на звернення М. Літвінова 20 березня щодо встановлення торгівлі між США та країною Рад [12, р. 768].

Стосовно економічного становища Сполучених Штатів варто відзначити, що після закінчення Першої світової війни США зіткнулись із проблемою реконверсії, погіршенням становища сільського господарства, збільшенням безробіття. Надлишки зерна, вартість яких не була збалансованою із цінами на промислові товари, тиснули на американські ринки. Ціна за бушель пшениці впала з 2,15 до 1,44 дол., що завдало удару

по американським фермерським господарствам. Виробництво промислових товарів перевищувало попит, кількість безробітних у 1921 р. досягло 5 млн. осіб, при рівні у 1,5 млн. в минулому році [8, р. 93]. Водночас в Радянській Росії через політику воєнного комунізму та засуха виникли серйозні проблеми в економічних зв'язках між містом та селом.

Політична доцільність надання США гуманітарної допомоги полягала у враженні серед керівництва АРА навесні 1921 р., що через економічні проблеми радянський уряд може позбутися влади. У листі 3 червня 1921 р. від Нью-Йоркського до Лондонського офісу АРА зазначалося про необхідність мобілізувати всі наявні ресурси для можливості термінової допомоги Росії. АРА відмовлялось від подальших зобов'язань перед іншими урядами, щоб створити запас продовольства, або для підтримки уряду, що міг прийти на зміну більшовикам, або для допомоги Радянській Росії, як гуманітарної місії [19, р. 44–45].

13 липня 1921 р. радянським письменником Максимом Горьким було передане Ф. Нансену звернення «До всіх чесних людей», в якому описувалося важке становище у зв'язку з голодом в Росії, «батьківщині Толстого, Достоевського, Мусоргського» тощо. Всі «чесні європейці та американці» були покликані допомогти жертвами хлібом та медикаментами постраждалим росіянам. Крім звернення М. Горького, Нансену було передане і лист патріарха Тихона, адресований архієпископу Кентерберійському та єпископу Нью-Йоркському, щодо допомоги у зв'язку із неврожаєм та епідеміями [12, р. 804–806].

Г. Гувером та керівництвом АРА перед наданням відповіді було зроблено запит 22 липня 1921 р. до Держсекретаря через сумніви в характері ініціативи Горького – офіційному чи приватному [12, р. 806]. Після погодження Х'юза відповідь Г. Гувера була відправлена 23 липня, про що Держдепартамент було повідомлено в той же день. Серед умов, висунутих до радянської сторони, містилася вимога звільнених ув'язнених американських громадян з більшовицьких в'язниць. Допомога АРА мала надаватися як не офіційної організації та на добровільній основі. А інші умови були аналогічні тим, які забезпечувалися іншими 23 країнами із 8 млн. дітей. Американські співробітники повинні були мати повну свободу дій та пересування по Росії, атакож їм дозволялося б створення місцевих комітетів без втручання держави. Радянський уряд мав сплатити за транспортування, зберігання та обслугову-

ування, а також продовжити видачу пайків поряд з американською допомогою зі свого боку. АРА зобов'язувалося повністю утримуватися від будь-якої політичної діяльності та годувати стільки постраждалих, скільки дозволятимуть ресурси, без огляду на національність, релігію чи соціальне положення [12, р. 807–808].

Повідомлення 26 липня 1921 р. Горького до Гувера, який виступав як гендиректор АРА, а не міністр торгівлі, містило формальне погодження радянського уряду на американські умови [11, р. 53]. 28 липня Горьким була надіслана телеграма, що надійшла 31 липня 1921 р., з пропозиціями Л. Каменева, голови Помголу (комісії з допомоги голодуючому населенню). Радянський уряд погоджувався на звільнення американських громадян та пропонував врегулювати конкретні умови, за яких АРА розпочне гуманітарну допомогу продовольством, медикаментами й одягом. Висловлювалося сподівання, що АРА вповноважить В. Л. Брауна чи іншого представника зустрітись з радянською делегацією в Москві, Ризи чи Ревелі [12, р. 809].

Гувер наказав 1 серпня 1921 р. виїхати В. Л. Брауну до Риги, при чому всі американські в'язні мали бути звільнені до відкриття переговорного процесу, про що В. Л. Браун мав нагадати Горькому та Каменеву. Водночас, 2 серпня Г. Чичеріним був виданий циркулярний лист до всіх урядів із проханням про допомогу [12, р. 810–811]. 5 серпня 1921 р. Ленін обговорив з членами Політбюро звільнення американців та порадив Л. Каменеву утримуватися від публікацій щодо перемов з Браун до завершення ранньої стадії [5, с. 97–98]. До початку переговорів 10 серпня, американські ув'язнені отримали свободу.

Делегація АРА у Ризи складалась з В.Л. Брауна, директора Європейського офісу в Лондоні, С. Дж. Квіна, керівника польської місії, Ф. Керрола, з німецької місії, і Дж. Міллера, директора АРА в Балтійському регіоні. На чолі радянської делегації стояв М. Літвінов, заступник наркома іноземних справ. У рекомендаціях В. Л. Брауну, Г. Гувер частково змінив умови щодо допомоги. Зокрема, стосовно кількості дітей, яких треба забезпечити, прибравши вказання щодо першопочаткового 1 млн. Початково надання допомоги мало розгортатися від Петрограда, а згодом до Москви та Вологди. На складах АРА повинна була вказуватися інформація про благодійницьку націю, організацію та зображуватися її керівник. 8 серпня 1921 р. була додана вимога до більшовицького уряду про заставу у розмірі 1 млн. дола-

рів золотом як страхування від збитків, у випадку вилучення поставок АРА [19, р. 52–53].

На початку переговорів, 10 серпня 1921 р., виникло питання стосовно вимоги Г. Гувера про офіційну заяву радянського уряду, де зазначалося би прохання про допомогу до АРА. Проте М. Літвінов послався на циркулярний лист Чичеріна від 2 серпня як на визнання потреби. Американці на це погодились. 11 серпня 1921 р. М. Літвінов почав заперечувати право АРА визначати області, де б надавалась допомога й створювались незалежні місцеві комітети. Ленін закликав радянських представників поставити вимогу щодо висилки та арешту співробітників АРА при втручанні у внутрішні справи країни Рад [5, с. 110].

Водночас у США Г. Гувер підготував президентське розпорядження, за яким АРА надавався контроль над всією гуманітарним забезпеченням Росії [8, р. 91]. 12 серпня 1921 р. В. Гардінгом було доручено Держдепартаменту видавати паспорти щодо надання допомоги лише службовцям АРА, а всі допомогіві внески мали йти через АРА або організації, що з нею співпрацюють [11, р. 63–65].

В. Л. Браун намагався розширити 13 серпня 1921 р. умови Г. Гувера, зокрема пропозицією визначення до основного радянського військового пайку додатковим – американського. Крім того, В. Л. Браун висував твердження щодо отримання прав АРА не тільки створювати необхідні організації для себе, але поліпшувати санітарні умови та водопостачання при загрозі епідемії. Не мали права на допомогу представники Червоної армії та флоту. АРА ставила за умову повний імунітет від обшуків чи арештів, а висилання співробітників лише за наявності доказів, наданих керівника АРА в районі [19, р. 59].

У відповіді радянського керівництва спростовувалося існування військових пайків, яких у Радянській Росії в сільській місцевості ніколи не видавали, а також висувалася контрпропозиція стосовно контролю паритетними комісіями більшовиків та американців. Радянський уряд міг депонувати золото в Нью-Йоркському банку у розмірі 120% від вартості годування 1 млн. дітей та хворих дорослих [5, с. 115–116]. Хоча М. Літвіновим було зазначено, що ним надається перевага відшкодування збитків до грошового внеску. Крім того, радянські представники пропонували обмежити роботу АРА регіоном Поволжя, виключаючи Москву та Петроград. Стосовно імунітету співробітників АРА, то він не мав перевищувати рівня іноземних дипломатів [19, р. 60]. М. Літвінов постійно висловлював твердження про «їжу як зброю» [8, р. 92].

Коли хід переговорів зайшов у безвихідь, Г. Гувер надіслав 16 серпня В. Л. Брауну нові вказівки, згідно яких АРА зобов'язувалися не включати до свого персоналу осіб, що були під арештом в Росії з 1917 р. або неамериканців, якщо вони не погоджені радянськими органами. Висиланню підлягатимуть всі, на кого скаржитиметься московський уряд, якщо скарга засновується на випадках прояву політичної діяльності. Відмова в розміщенні станцій призвела б до зменшення об'єму допомоги. М. Літвінов погоджувався загалом із пропозиціями Г. Гувера, проте наполягав на праві висилати винних у політичній чи комерційній діяльності та проводити обшуки з віднайденням доказів. Врешті-решт, 20 серпня 1921 р. В. Л. Браун був змушений погодитись [20, р. 284–286].

Ризький договір був підписаний 21 серпня 1921 р. в присутності голови Установчих зборів Латвії Я. Чаксте та журналістів з різних країн світу. Угода складалась із преамбули та 27 статей [12, р. 813–817]. Суперечності між засадами функціонування АРА, як американської допомогової організації, з радянським комуністичним режимом, які виникли за радянсько-польської війни [2], були вирішені компромісом.

Директором АРА в Росії 22 серпня 1921 р. було призначено Вільяма Н. Хаскелла, учасника американської інтервенції до Мексики у 1916–1917 рр. та Першої світової війни. Перебуваючи на посаді верховного комісара Антанти в Закавказзі, В. Хаскелл мав досвід координації допомогових зусиль, зокрема АРА та Червоного Хреста. Крім того, В. Хаскеллом очолювалася американська допомогова місія в Румунії [13, р. 60]. Заступником В. Хаскелла був призначений Томас С. Лонерган, який виконував роль посередника між директором в Росії та персоналом. Проте В. Браун згодом запропонував Г. Гуверу змінити Т. С. Лонергана на С. Дж. Квіна, що й було зроблено в березні 1922 р. [19, р. 84].

Перша група працівників АРА із семи осіб прибула до Москви 27 серпня 1921 р. Тимчасовим керівником місії Ф. Х. Керролом було виявлено, що приїзд представників АРА був несподіваним для Наркомату іноземних справ та ВЦВК. Наприклад, американцям, яких очікувалося троє, не було надано на всіх житло. 29 серпня 1921 р. співробітниками місії були прийняті Л. Каменевим, головою Московської міськради, та М. Літвіновим [11, р. 71–74]. Для реалізації положення Ризького договору щодо паритетних комісій у складі американців та більшовиків, створюва-

лися Російсько-американські комітети допомоги дітям, скорочено – РАКПД. Центральний комітет РАКПД розташовувався в Москві, за наполяганням Л. Каменева тільки американці й більшовики могли бути у складі комітету [9, р. 424]. Проте через постійну необхідність звернення до радянських органів влади та проблеми із набором бажаних прийняти участь радянських громадян, РАКПД виявились непотрібними [11, р. 76–77].

1 вересня 1921 р. до Петрограда прибуло перше судно із продовольством АРА, а 7 вересня відкрилася перша їдальня. Під час розвантаження першоприбулого американського корабля «Фенікс» відбувся інцидент за участі представника АРА Д. Лоурі. Ним було помічено, що вантажники пробивали мішки з продовольством, ховаючи здобуте у кишені. Д. Лоурі наказав заарештувати одного з крадіїв, проте інші робітники відмовились працювати. Прибулий радянський чиновник пояснив, що даний випадок є звичайною практикою. Ленін згодом згадував про Д. Лоурі у листі до Чичеріна, де зазначав, що варто слідкувати за «гуверистами», зокрема за найгіршими з них [5, с. 177].

Декретом Всеросійського ЦИКу від 21 вересня 1921 р. за підписом М. Калініна, всім Народним комісарам, Револьюційним радам республіки та районам комітетам повідомлялося про початок роботи АРА. Згідно їх наказів до підлеглих установ, справи АРА мали вирішуватися протягом двох діб після отримання запиту чи подання, що надсилалися.

21 вересня ВЦІК призначив уповноваженого представника радянського уряду щодо АРА, яким став А. І. Пальмер. Серед його функцій було посередництво між допомоговою організацією та органами державної влади, як центральними, так і провінційними. Повноважений представник міг видавати інструкції для всіх радянських органів, а також для військових. Він утримував право ревізії транспорту та засобів зв'язку, відкриття справ проти невиконуючих накази, протидіяти прийому на роботу в АРА будь-яких небажаних осіб. Особи, винні у провалі виконання запитів згідно декрету, мали відповідати за всією суворістю революційних законів [3]. Проте в подальшому, на посаді повноваженого представника А. І. Пальмер був замінений чекістом О. В. Ейдук. Ним було дозволено американцям носити зброю при оглядах, а також під час поїздок у віддалені райони країни [19, р. 79].

Розширення Ризького договору відбулося згідно угоди від 19 жовтня 1921 р. між В. Хаскеллом від АРА та Л. Каменевим від радянського

уряду. Нею передбачалося впровадження продуктових переказів, при позбавленні АРА залежності від російської поштової служби. Продпайки відтепер могли сплачуватися в будь-якому офісі АРА в Європі та в Нью-Йорку, а отримуватися на місцевому рівні в Росії згідно чеків [13, р. 92–93]. Водночас у жовтні 1921 р. В. Хаскелом було повідомлено керівників АРА в усіх районах про розпуск РАКПД та перебрання всього російського персоналу безпосередньо під свій контроль. З метою сприяння комунікації між АРА та офісом в Лондоні, до порту Одеси періодично прибували есмінці Сполучених Штатів. За тимчасовими домовленостями з Наркоматом іноземних справ, було визначено, що військові кораблі США приходять за запрошенням Радянської республіки з метою прискорення передачі радіограм в ході діяльності АРА [9, р. 426].

Восени 1921 р. постало питання поширення дії програми допомоги на доросле населення. Адже, крім дітей, голодна смерть загрожувала й дорослим селянам та робітникам. Також в умовах низьких цін на зерно у США, американські фермери позитивно сприймали заяви Гувера, що «кожен долар», відрахований на користь інтересів російських дітей, використовувався на закупівлю продовольства у Сполучених Штатах, виключаючи надлишкові запаси, що вже перебували за кордоном [19, р. 74]. 15 жовтня 1921 р. Г. Гувер у листі до Дж. Кана, голови військового комітету Палати представників, запитував щодо забезпечення повноважень Конгресом стосовно передання військовим міністрам надлишків продовольства, медикаментів та одягу з армійських складів [9, р. 432].

Об'єднана резолюція щодо розподілення надлишків, в якості допомоги в Росії, була внесена Дж. Каном 2 листопада 1921 р. [16, р. 7215] Загальна вартість даних надлишків оцінювалася у 4 млн. доларів. Сенатором Вадсвортом законопроект з цього ж питання був винесений на розгляд Сенату 14 листопада 1921 р. [17, р. 7641] У повідомленні президента У. Гардінга Конгресу від 6 грудня 1921 р. згадувалося про необхідність асигнувань, задля поставок АРА до голодуючої Радянської Росії. Кошти мали спрямовуватися на закупівлю 10 млн. бушелів кукурудзи та 1 млн. бушелів насіння зернових для розподілення. Головою Комітету шляхів та засобів Дж. Форд-неєм було внесено 10 грудня законопроект щодо асигнування 10 млн. доларів на закупівлі.

Під час слухань у Комітеті іноземних справ Г. Гувер та колишній губернатор Інді-

ани Дж. П. Гудріч запропонували подвоїти суму коштів, що виділялися, до 20 млн. дол. За Г. Гувером, цього б вистачило і для 500 тис. упаковок згущеного молока для годування дітей. Законопроект був схвалений Палатою представників 181 голо- сом проти 71. Гудріч також висловлював думку, що варто надіслати до Росії 20 млн. бушелів кукурудзи та 5 млн. бушелів зерна. При наданні достатньої кількості посівного матеріалу та присутності опадів з наступного року Радянська Росія мала б надлишок продовольства [8, р. 94].

Під час обговорення у Сенаті 21 грудня 1921 р., конгресменом від Джорджії Т. Ватсоном було висуну- те заперечення щодо асигнувань. За ним Радян- ська Росія потребувала не милості, але визнання. При чому влада більшовицького уряду начебто спиралася на згоду підданих, звідси американці не могли диктувати щось росіянам [18, р. 608–609]. 22 грудня 1921 р. законопроект був проголосова- ний у Сенаті й підписаний президентом Гардін- гом. Кошти виділялися також з рахунків Зернової корпорації США, Де перебувало 12 млн. дол. Ці кошти вимагалось повернути з рахунків Зерно- вої корпорації як власність Сполучених Штатів міністром фінансів Е. Меллоном 19 і 22 грудня 1921 р., проте безуспішно [19, р. 100–101].

На виконання умов Акту Конгресу, У. Гардінгом було видано виконавче розпорядження від 24 грудня 1921 р. За ним, міністр торгівлі Г. Гувер, Дж. Гудріч від Індіани, Е. Флеш від Міссурі, Е. Рікард від Нью-Йорка та Д. Лівінгстон з Південної Дакоти утворювали «Комісію із закупівель для допомоги Росії» [11, р. 150–151]. Акт був спрямований до Зернової корпорації, як фінансовому агентству комісії, та до АРА, яка вповноважувалася прийняти від Комісії придбані товари й транспортувати і роз- поділити їх на розсуд організації [11, р. 523]. АРА та зернова корпорація мали відзвітувати прези- денту не пізніше 15 грудня 1922 р. щодо діяльності та зроблених витрат відповідно до Акту та роз- порядженню. Президент був зобов'язаний надати звітність Конгресу до 31 грудня 1922 р. [11, р. 522], водночас Гувер міг дозволити проводити закупівлі та розподілення допомоги без втручання Міні- стерства фінансів чи Конгресу. Проте кошти, виді- лені Конгресом могли бути використані лише на територіях діяльності АРА. Тому, коли американ- ський торгівельний представник у Владивостоці К. Майер телеграфував 17 січня 1922 р. щодо отри- мання продовольства для місцевого населення, йому було відмовлено [8, р. 95].

Водночас Г. Гувер активізував зусилля щодо залучення радянського золотого внеску у боротьбі

з голодом. Радянський уряд за планом мав розмістити внесок у золоті, за який АРА придбала би зерно в американських виробників. Тобто, АРА діяло б як посередник в грошових перерахунках між Радянською Росією та компаніями зі США. Через В. Брауна був проінформований нарком із зовнішньої торгівлі Л. Красін. За Г. Гувером, надання асигнувань від Конгресу розглядається з точки зору збільшення радянського внеску через АРА до 10 млн. дол. [19, р. 101–102] 29 грудня 1921 р. Л. Красін погодився на контракт строком 90 днів. Угода була підписана 30 грудня 1921 р. [11, р. 526–527]

Розширення допомоги Радянській Росії відбувалося також у сфері надання медикаментів та поставок лікарням, відповідно до повноважень президента США за Актом Конгресу від 20 січня 1922 р. Розпорядженням від 24 січня 1922 р. АРА наділялася правами на утримання від різних урядових департаментів та агентств ліків й медичних засобів, вартістю не більш ніж 4 млн. доларів [11, р. 524–525]. АРА також мала відзвітувати щодо використання даної допомоги, що було зроблено вже 10 лютого 1923 р. Угода щодо забезпечення постачання одягом зреалізувалася лише 26 жовтня 1922 р., за підписання Е. Бурландом від АРА та К. Ландером [9, р. 424], який займав посаду повноважного представника Радянської Росії при АРА з 27 червня 1922 р. і до 1923 рр.

Про результативність американської гуманітарної допомоги свідчити можуть її обсяги, які постійно збільшувались. Зокрема, на лютий 1922 р. щоденні продпайки АРА отримували біля 1 млн. осіб, в квітні 1922 р., коли широко розгорнулася програма забезпечення дорослих, – 2,4 млн., а вже в травні загальна кількість отримувачів збільшилась вдвічі – 5 млн. Пік за кількісними показниками був досягнутий в серпні 1922 р., коли допомогу споживали 10,5 млн. чоловік [11, р. 556–557].

АРА, незважаючи на ставлення до більшовицького уряду в США як до тимчасового, розгортало гуманітарну діяльність за офіційною угодою з Радянською Росією. Проте Г. Гувер на поч. 1922 р. дійшов до висновку щодо необхідності зменшення програми допомоги після збору врожаю, прагнучи відходити від головної ролі у боротьбі з голодом. У квітні 1922 р. Гувером планувалося завершення операції АРА в Радянській Росії протягом шести місяців. 24 червня 1922 р. на зустрічі керівництво АРА у складі В. Брауна, В. Хаскелла, К. Гертера, С. Дж. Квіна, Дж. Гудріча та Е. Рікарда, одночасно підтримали плани Гувера та зазначили, що

будь-яке продовольство, надіслане після зборів врожаю, буде використане радянським урядом для збору податків. Проте, негайне припинення операції вони вважали доцільнішим, ніж поступове зменшення обсягів [19, р. 132].

Г. Гувером 28 червня 1922 р. було повідомлено Держсекретаря Ч. Х'юза, що у зв'язку із наближенням до кінця голоду у Радянській Росії, настав час відкликати місію АРА. Між тим, остаточне рішення про відхід АРА з Росії мало бути винесене на конференцію в Нью-Йорку, за участю місцевих директорів АРА, як це було визначено 12 липня. Конференція відбулася 30 липня та узгодила продовження гуманітарної допомоги Радянської Росії, але зі скороченням масштабів. Передбачалося припинення годування дорослих до 1 вересня 1922 р., скорочення районів допомоги до територій з нагальними потребами. Водночас програма переказів мала бути збережена [13, р. 177–178].

Влітку 1922 р. радянський уряд дійшов до висновку, що загроза голоду минула і виникла необхідність «боротьби із наслідками голоду» замість «боротьби проти голоду». Хоча за даними АРА, які були повідомлені Держдепартаменту 24 червня, населення району Волги не мало змоги підтримати себе повністю до лютого 1923 р. Не дивлячись на збереження загрозливої ситуації, більшовики та АРА почали скорочувати допомогі плани майже одночасно. Зокрема, 15 жовтня 1922 р. ЦК Помгол був ліквідований, а замість нього був заснований Центральний Комітет щодо боротьби з наслідками голоду – ЦК Последгол [10, р. 371–374].

Повноважним представником радянського уряду К. Ландер 1 жовтня 1922 р. у листі до Хаскелла виклав адміністративні зміни щодо зменшення привілеїв та імунітетів АРА, під виглядом положень про діяльність всіх іноземних допомогі організацій. За ними такі агентства з допомоги повинні були сплачувати адміністративні збори, навіть при наданні допомоги. За виключенням термінової необхідності, заборонялося відкривати кухні у пунктах, де допомога надавалася державними установами. Розподіленням одягу, допомогою вчителям та викладачам, студентськими кухнями відтепер мали займатися відповідні установи, торговельні кооперативи та спілки в рамках діяльності Последголу. Від приватних осіб, які отримували посилки з допомогою, вимагалось сплачувати всі митні та транспортні збори. Роздача пакунків, надісланих групам осіб, втілювалася б у співпраці з профспілками [13, р. 183].

В. Хаскеллом розпорядження К. Ландера розглядалося як одностороння відмова від Ризького договору та тиск на АРА. Відповідь В. Хаскелла надійшла 2 жовтня 1922 р., в якій ним зазначалося, що АРА вже добровільно скоротило діяльність й не існує причин для введення обмежень. Від Ландера вимагалось до опівдні 4 жовтня відповісти на два запитання. Зокрема, чи планує радянський уряд зупинити програму продуктових переказів в існуючому вигляді, а також чи буде радянський уряд дотримуватись Ризького договору. У випадку відсутності необхідності у допомозі АРА, діяльність організації буде терміново припинена. Проте, у відповідях К. Ландера був змушений пояснити, що висунуті умови не стосуються АРА, упередбачалося ні перегляду, ні відмови від Ризького договору або його гарантій [13, р. 184]. 24 жовтня 1922 р. Г. Гувером було повідомлено держсекретаря Х'юза, що АРА більше не потребує роботи есмінців американського ВМС. Радянському уряду про припинення відвідувань портів країни Рад військовими суднами США доповів 22 листопада В. Хаскелл [19, р. 90].

Тим не менш, радянський уряд вирішив поширити дію обмежень щодо іноземних допомогівих організацій на АРА. Зокрема, 4 листопада К. Ландеру від В. Хаскелла надійшла скарга на розпорядження Последголу до всіх філій про іноземні «відкриті кухні», більшість яких повинні мали бути закриті. Поставки допомоги з-за кордону мали надходити до дитячих установ відділів освіти та радянських комітетів надання допомоги дітям [19, р. 159]. Після від'їзду В. Хаскелла до Сполучених Штатів 23 листопада 1922 р., радянська влада посилила тиск на АРА щодо припинення існування її ініціатив. При цьому, 22 листопада Леніним із Політбюро розглядався лист з пропозиціями від В. Хаскелла, а у відповідь через К. Ландера було передане повідомлення Г. Гуверу [4, с. 458].

Особливо радянську владу насторожувала програма продуктових переказів, яка дозволила доставляти пакунки призначеним отримувачам без дискримінаційного ставлення. Більшовики розглядали дану ініціативу як форми підтримки антикомуністичної інтелігенції, релігійних общин, зокрема юдеїв, колишньої аристократії та дрібних підприємців-непманів. У грудні 1922 р. було заборонено приймання пакунків окремим категоріям осіб та груп, наприклад, перебуваючим у засланні. У лютому 1923 р. народний Наркомат пошти та телеграфу скасував спеціальне звільнення від імпорتنих мит та від сплати вартості

доставки [19, р. 163]. Пересилання продуктових переказів стало нерентабельним у березні 1923 р., коли ціни на харчі у Радянській Росії впали нижче американських. Послуга продуктових переказів стала недоступною за кордоном тоді ж у березні 1923 р., а видача посилок в Росії були припинені 15 червня, коли зачинились останні 21 станції [11, р. 391–393].

Питання завершення місії АРА у Росії було вирішене на зустрічі Г. Гувера із В. Хаскеллом в штабквартирі в Нью-Йорку 23 січня 1923 р. [13, р. 188] Приблизною датою припинення роботи попередньо визначалося 1 квітня або 1 травня, за умови взяття обов'язку сплатити накладні витрати бюджету організації. Програма не мала розширюватися, незважаючи на порівняне зростання звернень населення до АРА у січні 1923 р. До моменту закінчення гуманітарної діяльності АРА, влітку 1923 р., ще 2 млн. дітей скористалися американською допомогою [11, р. 556–557].

Інспектори АРА у Радянській Росії були проінформовані 5 лютого про рішення припинення місії перед зборами врожаю та попереджені про збереження таємниці. У квітні 1923 р. пунктом АРА було наказано надати кошти від харчових мішків відділенням Последголу. А у травні під час проведення тижня «Тижня матері й дитини» АРА мала пожертвувати одяг та надлишки продпайків [19, р. 172]. Зокрема, К. Ландером був відправлений 26 травня 1923 р. циркуляр в районному уповноваженому, яким передбачалося інвентаризація запасів АРА, продуктів та медикаментів. Крім того, обумовлювалося закриття кухонь з яких продовольство мало видаватися установам у вигляді мінімальних пайків. При цьому наголошувалося на запобіганні поставкам АРА з одного району в інший, а також передаванню харчів від АРА напряму установам [11, р. 394]. Тактика АРА при відступі з СРСР передбачала спочатку спротив кожній радянській вимозі, а в подальшому поступки та компроміси з метою уникнення конфліктів. Остання станція припинила існування 15 червня 1923 р.

Офіційне повідомлення про закінчення роботи АРА в Радянській Росії в зв'язку з новим врожаєм було відправлено В. Хаскеллом до Л. Каменева 4 червня 1923 р. Зернові надлишки, через які передбачалося наявність позитивного експертного балансу, ставали гарантією продовольчої безпеки Країни Рад. У листі від 8 червня, Л. Каменевим висловлювалося подяка від радянського уряду та трудового народу Росії [11, р. 392–393]. 15 червня 1923 р. була підписана ліквідаційна угода, за якою

сторони звільнялися від взаємних зобов'язань. Невикористаний радянський депозит передавався АРА як в якості оплати за кукурудзу що була вилучена на залізниці в квітні 1923 р. [11, р. 551–552] На честь АРА Рада народних комісарів влаштувала 18 липня 1923 р. офіційний банкет із присутністю преси. Л. Каменев, Г. Чичерін та Л. Красін висловили подяку не тільки АРА, але й американському народові. Американцям був подарований пам'ятний знак із резолюцією СНК.

Висновки. Таким чином, надання гуманітарної допомоги Сполучених Штатів до Радянської Росії, за допомогою АРА, містило позитивні сторони, як для Сполучених Штатів, так і для Радянської Росії. Сполучені Штати мали у 1921 р. передовсім економічний інтерес, але й розраховували на політичний вплив за умов падіння більшовиків, а також прагнули звільнення своїх громадян з Росії. Радянська сторона згідно Ризького договору 1921 р. отримувала гуманітарну допомогу, якої потребувала, при цьому поставивши діяльність АРА під нагляд на своїх територіях. Де-факто, без встановлення торгівельних відносин відбувалися операції між Радянською Росією та США.

З метою підвищення ефективності діяльності відбувалося кількісне розширення допомоги, в обсягах та охопленні населення, та якісне, у видах поставок. Програма допомоги поширювалася на доросле населення за рахунок асигнувань Конгресу США та внесенню радянського золотого внеску в грудні 1921 р. Угодами 1921–1922 р. допо-

мога також розширювалася за рахунок надання медикаментів, одягу, а також із забезпеченням продуктових переказів закордону.

Протягом процесу згортання гуманітарної допомоги до Радянської Росії спостерігалось зростання підозрливості більшовицького уряду до різноманітної діяльності американської допомогової організації. При цьому, за перших ознак виходу з гуманітарної катастрофи – голоду, більшовицький уряд почав обмеження діяльності не тільки радянських організацій, але й навіть АРА. Проте, Американською адміністрацією допомоги було обрано шлях поступового відступу, що дозволило уникнути кризових явищ. З американського боку, допомога надавалася на час саме голоду 1921–1923 рр., і збільшення врожаю в Радянській Росії, й вихід США з післявоєнної кризи зумовили одночасність дій сторін зі згортання місії АРА.

Загалом, діяльність АРА в 1921–1923 рр. характеризувалась лише формальним збереженням недержавного статусу організації. Адже в ході надання гуманітарної допомоги саме органами державної влади Сполучених Штатів, від Конгресу до армії, забезпечувалась діяльність АРА. З боку Радянської Росії, лише ситуація надзвичайної гуманітарної катастрофи змусила більшовиків допустити поширення економічних пільг на іноземну організацію. Часткового поліпшення ситуації з голодом вистачило для початку згортання ефективної діяльності АРА.

Список літератури:

1. Даниленко О.В. Міжнародна допомога голодуючому населенню України у 1920-х роках. *Україна дипломатична*. Вип. 12, 2011. С. 966–981.
2. Зацепіло В.Є. Взаємодія між Американською адміністрацією допомоги та Радянською Росією під час радянсько-польської війни. *Актуальні проблеми історії зарубіжних країн в новий та новітній час: науковий збірник*. Київ, 2022. с. 46–52. Режим доступу: <https://bit.ly/41YHgEH> (дата звернення: 01.04.2023)
3. Приказ ВЦИК всем наркоматам, Реввоенсовету Республики и губисполкомам о порядке выполнения ходатайств и обращений АРА. 21 сентября 1921 г. *Известия ВЦИК*. 1921. 22 сент.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. В 55 т. (5-е изд.). Том 45. Март 1922 – март 1923. М., 1970. 730 с.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. В 55 т. (5-е изд.). Том 53. Письма. Июнь – ноябрь 1921. М., 1970. 546 с.
6. Михайловський Т.О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2018. 18 с.
7. Погромський В.О. Діяльність Американської адміністрації допомоги та інших американських філантропічних організацій у відновленій Польщі в 1918 – 1922 рр. *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 25–26. С. 197–204.
8. Bose Tarun C. Food for Russia: the Story of the American Relief Administration. *International Studies*, vol. 3, 1. Jan 1, 1961. pp. 89–98.
9. Brown Everett S. Some Unofficial Relations with Soviet Russia. *Michigan Law Review*. Vol. 22, № 5, Mar. 1924. pp. 421–436.
10. Edmondson, Charles M. An Inquiry into the Termination of Soviet Famine Relief Programmes and the Renewal of Grain Export, 1922–23. *Soviet Studies*, Vol. 33, № 3. 1981. pp. 370–385.

11. Fisher H.H. *The Famine in Soviet Russia. 1919–1923. The Operations of the American Relief Administration*. New York: The Macmillan Company, 1927. 609 p.
12. *Papers relating to the Foreign Relations of United States (FRUS)*. 1921. Vol. II. Washington, 1936. 972 p.
13. Patenaude B.M. *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*. Stanford: Stanford University Press, 2002. 817 p.
14. Rhodes B.D. American Relief Operations at Nikolaiev, USSR, 1922–1923. *The Historian*. Vol. 51. № 4, 1989. pp. 611–626.
15. Surface F.M., Bland R.L. *American Food in the World War and Reconstruction Period: Operations of the Organizations Under the Direction of Herbert Hoover, 1914–1924*. Stanford, 1931. 1034 p.
16. U.S. Congress. Congressional record. Proceedings a. debates. Vol. 61. House of representatives. 67th Cong., 1st Sess. 1921. Wash., D.C.: Government Printing Office. Режим доступу: <https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1921/11/02/house-section> (дата звернення: 01.04.2023).
17. U.S. Congress. Congressional record. Proceedings a. debates. Vol. 61. Senate. 67th Cong., 1st Sess. 1921. Wash., D.C.: Government Printing Office. Режим доступу: <https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1921/11/14/senate-section> (дата звернення: 01.04.2023).
18. U.S. Congress. Congressional record. Proceedings a. debates. Vol. 62. Senate. 67th Cong., 2nd Sess. Wash., D.C.: Government Printing Office. Режим доступу: <https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1921/12/21/senate-section> (дата звернення: 01.04.2023).
19. Weissman B.M. *Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia, 1921–1923*. Stanford, 1974. 247 p.
20. Weissman B.M. «Herbert Hoover's Treaty» with Soviet Russia: August 20, 1921. *Slavic Review*, XXVIII, № 2, June 1969. pp. 276–288.

Zatsepilo V.E. HUMANITARIAN ACTIVITIES OF THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION IN SOVIET RUSSIA (1921–1923)

The article is dedicated to highlight U.S. humanitarian aid to Soviet Russia through the American Relief Administration (ARA) from 1921 to 1923. The United States has used parastatal charities to provide humanitarian aid since World War I. Due to the lack of diplomatic recognition of the Soviet government by the United States, the involvement of the ARA as a parastatal was the only means of conducting humanitarian activities during the famine in Soviet Russia of 1921–1923.

The author also analyzes the Riga Agreements of 1921 regarding the conditions for providing humanitarian aid by ARA in Soviet Russia. ARA retained the autonomy of the organization, had the right to stop the provision of assistance in case of violation of the agreement by the Soviet side, and undertook to refrain from political or commercial activities. The Soviet government could conduct searches and expel ARA employees in case of illegal activity, and also placed an insurance deposit in a bank in New York. According to the agreements, aid during the famine was to be given to children and the sick.

It is emphasized that during the provision of American humanitarian aid during 1921–1922, the ARA enjoyed privileges and immunity on the territory of Soviet Russia, in particular in the financial, economic and transport spheres. Further changes to the initial conditions of the Treaty of Riga were dictated by the practical needs of providing for the population of the affected regions. The expansion of aid took place both quantitatively and qualitatively. In addition to the allocation of additional funds, humanitarian activities were extended to a new category of the population – adults, which meant the need for increased funding. Cooperation also expanded in the form of aid, in particular, medical supplies, clothing, etc. were added.

It has been determined that the curtailment of measures to combat hunger in Soviet Russia in 1922–1923 was carried out simultaneously by both parties, both the ARA and the Soviet government. It is emphasized that the termination of the ARA activity was accompanied by the intervention of the Soviet authorities in the distribution of aid and the violation of the financial and transport privileges of the ARA. However, the ARA followed the tactics of a gradual retreat, which facilitated the process of winding down humanitarian activities.

Key words: American Relief Administration, ARA, Famine 1921–1923, Herbert Hoover, USA, Soviet Russia.